

Хазретәліқызы Райгүл

PhD, аға оқытушы

Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті

Түркістан, Қазақстан

ORCID: 0000-0002-2372-4795

E-mail: raygul.khazretalikyzy@ayu.edu.kz

**ҚОЖА АХМЕТ ЯСАУИ КЕСЕНЕСІНІҢ ҚҰНДЫЛЫҒЫН ТАҢУ ЖӘНЕ ОНЫ
ҚОРҒАУ ЖАУАПКЕРШІЛІГІ: ӘКІМШІЛІК ҚҰЖАТТАР МЕН «ҚАЗАҚ» ГАЗЕТІ
(1899–1920 ЖЖ.)**

Аңдатпа

Мақалада Қожа Ахмет Ясауи кесенесінің тарихи құндылығының танылуы және оны қорғау жауапкершілігінің қойылуы 1899–1920 жылдарға қатысты әкімшілік құжаттар мен «Қазақ» газетінде жарияланған материал негізінде қарастырылады. Зерттеудің мақсаты – діни ортаны әкімшілік есепке алу, тарихи нысанды тіркеу, қоғамдық сын және мекемелік жауапкершілікті белгілеу тәсілдерінің арақатынасын анықтау. Зерттеудің негізгі деректерін Түркістан учаскелік пристапының 1899 жылғы рапорты, Сырдария облысының 1908 жылғы көне және тарихи ескерткіштер туралы мәліметі, Міржақып Дулатұлының 1913 жылы «Қазақ» газетінде жарияланған «Хазірет Сұлтан» мақаласы және Түркістан Республикасы Орталық атқару комитетінің 1920 жылғы бұйрығы құрайды. Деректанулық және салыстырмалы талдау барысында мәтіндердің жанры, адресаты, географиялық ауқымы мен дәлелдік мүмкіндігі ескерілді. 1899 жылғы рапорттың өзінде кесененің діни қызметі мен тарихи құндылығы қатар аталғаны анықталды. Кесененің 1908 жылғы облыстық тізімге енгізілуі нақты жөндеу жұмыстарының орындалғанын дәлелдемейді. Дулатұлының ұстанымында кесенені сақтау талабы жергілікті қамқоршыларды сынаумен және есеп беретін басқаруды талап етумен ұштасады. 1920 жылғы бұйрық кесенеге қатысты орындалған нақты шараның дәлелі ретінде емес, тарихи және мәдени мұраны қорғаудың жалпы мекемелік өкілеттіктерін белгілеген акт ретінде қарастырылады. Зерттеу нәтижелері қасиетті орынның тарихи мұраға бірізді түрде айналуы туралы түсіндіруді шектеп, нысанның тарихи құндылығын тану мен оны сақтауға бағытталған практикалық әрекеттерді ажырата қарастыру қажеттігін көрсетеді. Сонымен қатар бір нысанға қатысты учаскелік, облыстық және республикалық деңгейдегі деректердің географиялық және әкімшілік ауқымын ажыратудың маңызы айқындалады.

Түйін сөздер: Ясауи кесенесі; Түркістан; тарихи мұра; әкімшілік құжаттар; «Қазақ» газеті; Міржақып Дулатұлы; ескерткіштерді қорғау; деректанулық талдау.

Хазреталиқызы Райгуль

PhD, старший преподаватель

Международный казахско-турецкий университет имени Ходжи Ахмеда Ясави

Туркестан, Казахстан

ORCID: 0000-0002-2372-4795.

E-mail: raygul.khazretalikyzy@ayu.edu.kz

**ПРИЗНАНИЕ ЦЕННОСТИ МАВЗОЛЕЯ ХОДЖИ АХМЕДА ЯСАВИ И
ОТВЕТСТВЕННОСТЬ ЗА ЕГО ОХРАНУ: АДМИНИСТРАТИВНЫЕ ДОКУМЕНТЫ
И ГАЗЕТА «КАЗАХ» (1899–1920 ГГ.)**

Аннотация

В статье рассматривается признание исторической ценности мавзолея Ходжи Ахмеда Ясави и постановка вопроса об ответственности за его охрану на основе административных документов 1899–1920 гг. и публикации в газете «Казах». Цель исследования заключается в выявлении соотношения административного учета религиозной среды, регистрации исторического объекта, публичной критики и институционального распределения ответственности. Источниковую основу исследования составляют рапорт Туркестанского участкового пристава 1899 г., сведения о древних и исторических памятниках Сырдарьинской области 1908 г., статья Миржакипа Дулатулы «Хазрет Султан», опубликованная в газете «Казах» в 1913 г., и приказ Центрального исполнительного комитета Туркестанской Республики 1920 г. При источниковедческом и сравнительном анализе учитывались жанр, адресат, территориальный охват и доказательные возможности каждого текста. Установлено, что уже в рапорте 1899 г. религиозная функция мавзолея рассматривалась наряду с признанием его исторической ценности. Включение мавзолея в областной перечень 1908 г. само по себе не свидетельствует о выполнении ремонтных работ. В позиции Дулатулы требование сохранения памятника сочетается с критикой местных попечителей и требованием подотчетного управления. Приказ 1920 г. рассматривается не как свидетельство конкретных мероприятий, осуществленных в отношении мавзолея, а как нормативный акт, определявший общие институциональные полномочия в сфере охраны историко-культурного наследия. Результаты исследования позволяют разграничить признание исторической ценности памятника и практические действия по его сохранению, а также уточнить представление о линейном переходе от сакрального места к историческому наследию. Сопоставление источников показывает необходимость учитывать различия между участковым, областным и республиканским уровнями административного и территориального охвата.

Ключевые слова: мавзолей Ясави; Туркестан; историческое наследие; административные документы; газета «Казах»; Миржакип Дулатулы; охрана памятников; источниковедческий анализ.

Raigul Khazretalikyzy

PhD, Senior Lecturer

Khoja Akhmet Yassawi International Kazakh-Turkish University

Turkistan, Kazakhstan.

ORCID: 0000-0002-2372-4795

E-mail: raygul.khazretalikyzy@ayu.edu.kz

RECOGNITION OF THE VALUE OF THE KHOJA AHMED YASAWI MAUSOLEUM AND RESPONSIBILITY FOR ITS PROTECTION: ADMINISTRATIVE DOCUMENTS AND THE QAZAQ NEWSPAPER (1899–1920)

Abstract

This article examines the recognition of the historical value of the Mausoleum of Khoja Ahmed Yasawi and the question of responsibility for its protection on the basis of administrative documents from 1899–1920 and a publication in the Qazaq newspaper. The study aims to identify the relationship between the administrative recording of the religious environment, the registration of a historical monument, public criticism, and the institutional allocation of responsibility. The principal sources are an 1899 report of the Turkistan uchastok pristav, 1908 information on ancient and historical monuments in Syrdarya Oblast, Mirzhakyp Dulatuly's 1913 article "Khazret Sultan," published in the Qazaq newspaper, and a 1920 order of the Central Executive Committee of the Turkistan Republic. Source criticism and comparative analysis take into account the genre, intended audience, geographical scope, and evidential limits of each text. The findings show that the 1899 report already acknowledged both the religious function and the historical value of the mausoleum. Its inclusion in the 1908 provincial list does not in itself demonstrate that repair work was carried

out. Dulatuly's call for preservation combined criticism of local custodians with a demand for accountable management. The 1920 order is interpreted not as evidence of specific measures implemented at the mausoleum, but as an act defining general institutional responsibilities for the protection of historical and cultural heritage. The study distinguishes the recognition of historical value from practical preservation measures and qualifies a linear interpretation of the transition from a sacred site to historical heritage. It also demonstrates the importance of distinguishing between district, provincial, and republican geographical and administrative scales when analysing sources concerning a single monument.

Keywords: Yasawi Mausoleum; Turkistan; historical heritage; administrative documents; Qazaq newspaper; Mirzhakyp Dulatuly; monument protection; source criticism.

Raigül Hazretalikızı

PhD, Kıdemli Öğretim Görevlisi

Hoca Ahmet Yesevi Uluslararası Türk-Kazak Üniversitesi

Türkistan, Kazakistan.

ORCID: 0000-0002-2372-4795

E-mail: raygul.khazretalikzy@ayu.edu.kz

HOCA AHMET YESEVİ TÜRBESİNİN DEĞERİNİN TANINMASI VE KORUNMASINA İLİŞKİN SORUMLULUK: İDARİ BELGELER VE QAZAQ GAZETESİ (1899–1920)

Özet

Bu makalede, Hoca Ahmet Yesevi Türbesinin tarihî değerinin tanınması ve korunmasına ilişkin sorumluluk meselesi, 1899–1920 yıllarına ait idarî belgeler ile Qazaq gazetesinde yayımlanan bir metin temelinde incelenmektedir. Araştırmanın amacı, dinî çevrenin idarî olarak kayıt altına alınması, tarihî yapının tescili, kamusal eleştiri ve kurumsal sorumluluğun belirlenmesi arasındaki ilişkiyi ortaya koymaktır. Çalışmanın temel kaynaklarını Türkistan uçastok pristavının 1899 tarihli raporu, Sırderya Oblastı'nın 1908 tarihli eski ve tarihî eserler hakkındaki bilgileri, Mirjakıp Dulatuly'nın 1913 yılında Qazaq gazetesinde yayımlanan “Hazret Sultan” başlıklı makalesi ve Türkistan Cumhuriyeti Merkez Yürütme Komitesinin 1920 tarihli emri oluşturmaktadır. Kaynak tenkidi ve karşılaştırmalı analiz kapsamında metinlerin türü, muhatabı, coğrafi kapsamı ve kanıt değeri dikkate alınmıştır. Bulgular, 1899 tarihli raporda türbenin dinî işlevi ile tarihî değerinin birlikte ele alındığını göstermektedir. Türbenin 1908 tarihli bölgesel listeye dâhil edilmesi, onarım çalışmalarının fiilen gerçekleştirildiğini tek başına kanıtlamamaktadır. Dulatuly'nın yaklaşımında koruma talebi, yerel sorumlulara yönelik eleştiri ve hesap verebilir bir yönetim talebiyle birleşmektedir. 1920 tarihli emir ise türbede uygulanmış somut bir koruma tedbirinin kanıtı olarak değil, tarihî ve kültürel mirasın korunmasına ilişkin genel kurumsal yetki ve sorumlulukları belirleyen bir düzenleme olarak değerlendirilmektedir. Araştırma sonuçları, tarihî değerin tanınması ile somut koruma uygulamalarının birbirinden ayrılarak değerlendirilmesi gerektiğini ortaya koymakta ve kutsal bir mekânın tarihî mirasa doğrusal biçimde dönüştüğü yönündeki açıklamaları sınırlandırmaktadır. Ayrıca tek bir tarihî yapı incelenirken uçastok, oblast ve cumhuriyet düzeyindeki kaynakların farklı coğrafi ve idarî kapsamlarının dikkate alınmasının önemini göstermektedir.

Anahtar kelimeler: Hoca Ahmet Yesevi Türbesi; Türkistan; tarihî miras; idarî belgeler; Qazaq gazetesi; Mirjakıp Dulatuly; tarihî eserlerin korunması; kaynak tenkidi.

Кіріспе

Қожа Ахмет Ясауи кесенесінің тарихи маңызын зерттегенде нысанның діни қызметін, оны әкімшілік сипаттау тәжірибесін және сақтау жөніндегі ұсыныстарды өзара ажырату қажет. Бір ғимараттың зиярат орны әрі көне ескерткіш ретінде аталуы оның қоғамдық қызметі бір мезетте өзгергенін білдірмейді. Кесене туралы құжаттар алдымен оларды

жасаған мекеменің міндетін және ақпарат жинау тәсілін көрсетеді. Сондықтан ресми атаулардың өзгерісін нақты басқару тәжірибесінің өзгеруімен теңестіру деректанулық сақтықты талап етеді. Бұл мәселе империялық әкімшілік құжаттарды ұлттық баспасөзбен және ерте кеңестік нормативтік актімен қатар оқығанда айрықша маңызды.

Зерттеудің деректік өзегін 1899 жылғы 13 тамыздағы Түркістан учаскелік приставының рапорты [1, 1–5-пп.], 1908 жылғы Сырдария облысының көне және тарихи ескерткіштері туралы мәлімет [2, 4-п.] және 1920 жылғы 30 қаңтардағы Түркістан Республикасы Орталық атқару комитетінің бұйрығы [3, 88-п.] құрайды. Оларға Міржақып Дулатұлының 1913 жылы «Қазақ» газетінің №16–17 сандарында жарияланған «Хазірет Сұлтан» мақаласы салыстырмалы дерек ретінде қосылды [4]. Алғашқы екі құжат кесенеге тікелей қатысты мәлімет береді. Үшінші құжат мұраны қорғаудың жалпы мекемелік міндеттерін белгілейді; оның қолданылуын Ясауи кесенесіне қатысты жеке дәлелдеу қажет.

Мақаланың мақсаты – осы мәтіндерде кесененің құндылығы қалай негізделгенін және оны сақтау жауапкершілігі кімге жүктелгенін анықтау. Осы мақсат төрт міндет арқылы шешіледі: 1899 жылғы есептің аумақтық аясын және бағалау тілін талдау; 1908 жылғы тізімнің жіктеу ерекшелігін көрсету; Дулатұлының сақтау жөніндегі ұсыныстарын әкімшілік пікірлермен салыстыру; 1920 жылғы бұйрықта белгіленген өкілеттіктерді олардың нақты орындалуынан ажырату. Зерттеу кесенені басқарудың толық тарихын қалпына келтіруге емес, тандалған деректердегі сипаттау мен жауапкершілік мәселесін түсіндіруге бағытталған.

1899–1920 жылдар зерттелетін мәтіндердің мерзіміне сәйкес алынды. 1899 жыл кесенені әкімшілік немесе ғылыми танудың басталуы ретінде ұсынылмайды. Сол сияқты 1920 жыл толық қалыптасқан қорғау жүйесінің, музейлендірудің немесе діни қызметтің тоқтауының межесі емес. Аралықтағы 1908 және 1913 жылдар бір үдерістің міндетті сатыларын емес, деректік салыстыру нүктелерін білдіреді. Бұл шектеу әртүрлі жанрдағы төрт мәтіннен үздіксіз мемлекеттік саясаттың тарихын құрастыруға жол бермейді. Мақаланың жаңалығы да алғашқы тану уақытын белгілеуде емес, бір нысанға қатысты әркелкі дәлелдеу тәсілдерін салыстыруда.

Мәселенің зерттелуі

Кесенені ғылыми сипаттау тәжірибесі қарастырылып отырған кезеңнен ертерек қалыптасқан. П.Н. Ахмеровтың 1896 жылы жариялаған жазулар жөніндегі еңбегі эпиграфикалық мәліметті ғылыми айналымға енгізудің үлгісі деп қарастыруға болады [5]. Мұндай еңбектің болуы 1899 жылғы рапортты кесене туралы білімнің бастапқы нүктесі ретінде қабылдауға мүмкіндік бермейді. Сонымен бірге эпиграфикалық зерттеу мен қызметтік рапорттың міндеттері бірдей емес: біріншісі жазулардың мазмұнына назар аударса, екіншісі әкімшілікке қажетті ақпаратты жинайды. Оларды бір ғана «мемлекеттік тану» ұғымына біріктіру зерттеу мен басқарудың айырмасын көмескілендіреді.

Б. Привратскийдің қазақтардың діни тәжірибесі мен ұжымдық жады жөніндегі зерттеуі қасиетті орынның мағынасын ғимараттың материалдық сипатымен шектеуге болмайтынын түсіндіруге көмектеседі [6]. Алайда кейінгі кезеңге қатысты этнографиялық тұжырымдарды 1899 немесе 1920 жылғы ахуалдың тікелей дәлелі ретінде қолдануға болмайды. Осы мақалада бұл еңбек діни тәжірибе мен жадтың байланысын түсіндіретін зерттеу бағыты ретінде ғана ескерілді. Зияраттың қарастырылған бүкіл аралықта үзіліссіз жалғасқаны немесе белгілі бір рәсімнің нақты жылы сақталғаны жеке замандас дерекпен дәлелденуге тиіс.

Қорғау тарихына тікелей қатысты Ю.А. Ёлгиннің зерттеуінде В.С. Гейнцельманның 1906–1908 жылдардағы жөндеу бағдарламасы қарастырылған. Автор 1906 жылғы тексеру негізінде ұсынылған шаралардың сол кезде жүзеге аспағанын көрсетеді [7]. Бұл нәтиже 1908 жылғы тізімді өздігінен тиімді қорғау жүйесінің дәлелі ретінде бағалаудан сақтандырады. Ескерткішті атау, техникалық ұсыныс дайындау, қаржы бөлу және жұмысты орындау әртүрлі әрекеттер болған. Демек есептік құжаттан анықталатын тану фактісі жөндеудің орындалғанын білдірмейді; бұл екеуін байланыстыру үшін қосымша құжаттар қажет.

Б. Темирханов, М. Муталиев және М. Каракулақтың 2026 жылғы мақаласы «Қазақ» газетіндегі Ясауи бейнесін, соның ішінде Дулатұлының «Хазірет Сұлтан» жарияланымын арнайы зерттейді [8]. Сондықтан аталған публицистикалық мәтіннің мұра мәселесі тұрғысынан алғаш рет талданып отырғаны туралы тұжырым жасауға негіз жоқ. Осы мақаланың ерекшелігі – оның мазмұнын жеке қарастырудан гөрі, әкімшілік рапорт пен тізімдегі сақтау уәждерімен салыстыру. Салыстырудың басты өлшемдері ретінде кесененің құндылығы, күтімге қатысты сын және жауапты басқару туралы ұсыныстар алынды.

Е.Б. Баринаова Орта Азия археологиясының қалыптасуын ғылыми ұйымдар мен мемлекеттік мекемелер тарихы аясында қарастырады [9]. Бұл бағыт 1920 жылғы бұйрықты жеке кесененің мәртебесін өзгерткен акт ретінде емес, мұраны зерттеу мен қорғауды ұйымдастыру әрекеттерінің құрамында оқуға мүмкіндік береді. Аталған зерттеулерге сүйене отырып, мақалада үш мәселе ажыратылды: нысан туралы білім өндіру, оны қоғамдық құндылық ретінде бағалау және қорғауға жауапты мекеменің міндетін белгілеу. Олардың өзара байланысы бар, бірақ бірінің болуы екіншісінің нақты орындалуын автоматты түрде дәлелдемейді.

Зерттеу материалдары мен әдістері

Деректерді талдауда авторлық ұстаным, құжаттың қызметтік мақсаты, аумақтық ауқымы және тұжырымның дәлелдік деңгейі ескерілді. 1899 жылғы рапорт діни мекемелер мен тұлғалар жөніндегі мәліметті арнайы бағдарлама бойынша жинаған қызметтік есеп ретінде қарастырылды. Оның сандық көрсеткіштері әкімшілік тіркеудің нәтижесін білдіреді; олар барлық діни тәжірибені қамтыған толық санақ ретінде пайдаланылмайды. 1908 жылғы мәліметтің негізгі қызметі – нысандарды атау және қысқаша сипаттау. 1920 жылғы бұйрық міндет жүктейді, ал Дулатұлының мақаласы оқырманды мәселені талқылауға және әрекетке шақырады.

Географиялық талдаудың негізгі нысаны – Түркістан қаласындағы Ясауи кесенесі. Алайда пайдаланылған құжаттардың аумақтық ауқымы әртүрлі. 1899 жылғы есеп Түркістан учаскесіне қатысты; ондағы мәліметтерді қала шегіне немесе бүкіл Сырдария облысына телуге болмайды. 1908 жылғы тізім Сырдария облысының бірнеше елді мекенін қамтиды. 1920 жылғы акт Түркістан Республикасы деңгейіндегі мекемелік міндеттерді белгілейді. Осы атаулар қазіргі әкімшілік шекаралардың баламасы ретінде қолданылмайды. Арыстанбаб туралы мәлімет Отырармен байланысты зиярат ортасының қосымша мысалы ретінде ғана қарастырылады, Түркістан қаласының ішіндегі нысан ретінде берілмейді.

Мәтіндерді салыстыру төрт сұраққа негізделді: нені тіркеген, қандай құндылықты атаған, кімнің жауапкершілігін көрсеткен және қандай қорытынды жасауға жеткіліксіз? Бұл тәсіл бір деректегі ұғымды екіншісіне механикалық көшіруден сақтайды. Мысалы, рапорттағы діни ықпал жөніндегі сөздер тізімде кездеспесе, мұны биліктің осы мәселеге қызығушылығы жойылды деп түсіндіруге болмайды. Айырмашылық мәтіндердің жанры мен тапсырмасынан туындауы ықтимал. Уақыт өте өзгерген тұстарды көрсету үшін бір жанрдағы құжаттардың бірнеше мерзімдік қатарын зерттеу қажет.

Деректегі хабар, құжат авторының бағасы және зерттеушінің түсіндіруі бөлек қарастырылды. Нысандар саны мен қызмет түрлері рапортта тіркелген мәлімет ретінде беріледі. Қамқоршылардың әрекеті немесе халыққа діни ықпал туралы айыптаулар оны жазған тұлғаның пікірі ретінде аталады. Қаржылық құжаттармен расталмаған айыптау орын алған заңбұзушылықтың дәлелі ретінде ұсынылмайды. Сол сияқты бұйрықта көзделген қайта ұйымдастыруды аяқталған іс деп атауға негіз жоқ. Мақаладағы салыстыру нәтижелері осы төрт мәтіннің шеңберінде түсіндіріледі; олар барлық мазарға немесе бүкіл жергілікті қоғамға жалпыланбайды.

Нәтижелер мен талқылау

Рапортта Түркістан учаскесінде бес медресе, 62 мазар, 172 мешіт және бес ишан тіркелген [1, 1–5-пп.]. Бұл қатар ғимараттар мен діни тұлғаларды әртүрлі есептік санатқа бөлгенін көрсетеді. Көрсеткіштерді қосып, жалпы «діни нысандар саны» деп беру әдістемелік тұрғыдан дұрыс емес: ишан – ғимарат емес, тұлға. Әр санаттың тіркеу өлшемі де

бірдей болмауы мүмкін. Сондықтан бұл сандар діни ортаның көлемін шамалауға көмектескенімен, мекемелердің нақты қызмет қарқынын немесе олардың халыққа ықпалын өздігінен өлшемейді.

Құжаттағы Түркістан, Қарнақ және Созақ, болыстар мен Қаратауға қатысты мәліметтер есептің бір қаламен шектелмегенін аңғартады [1, 1–5-пп.]. Алайда аталған орындардан тұтас әрі тұрақты зиярат бағытының картасын жасауға дерек жеткіліксіз. Мұндай карта үшін жолдар, қозғалыс бағыты, қатысушылар және маусымдық байланыстар туралы қосымша мәлімет қажет. Қолдағы рапорт әкімшіліктің діни ортаны бірнеше елді мекен мен тұлғалық байланыстар арқылы сипаттағанын ғана көрсетеді. Осылай шектеу кеңістіктік байланыс бар деген орынды байқауды толық қалпына келтірілген діни желі туралы артық тұжырымнан ажыратады.

Рапорттың бағалау тілінде медреселердің «орыс бағытында» білім бермеуі сыналады, Бұхарада оқу «фанатизммен» байланыстырылып, ишандар мен мүридтер қатынасына күдік білдіріледі [1, 1–5-пп.]. Бұл сөздерді жергілікті діни білімнің бейтарап ғылыми анықтамалары деп қабылдауға болмайды. Олар есеп авторының әкімшілік талаптары мен саяси сенім өлшемдерін білдіреді. Құжат діни ортаның өзіндік түсінігінен гөрі, оның билікке қаншалықты қолайлы көрінгенін ашады. Сондықтан рапорттағы теріс бағалар діни тұлғалардың нақты әрекетін зерттеудің орнына жүрмейді; олар алдымен қызметтік пікірдің мазмұнын сипаттайды.

Пристав мазарлардың маңызы жаулап алудан кейін бәсеңдегенін айтқанымен, Ясауи кесенесіне көктем мен күзде көпшілік жиналатынын және Арыстанбаба тұрақты түрде зиярат жасалатынын да жазады [1, 2-п.]. Бұл мәліметтерді бірін-бірі толық жоққа шығаратын дәлелдер деп бағалау асығыстық болар еді. Зияраттың сақталуы оның бұрынғы көлемімен салыстырғанда азаймағанын білдірмейді. Рапортта бұрынғы және кейінгі келушілер саны берілмегендіктен, ықпалдың кемуін де, өзгеріссіз қалғанын да сандық тұрғыдан тексеру мүмкін емес. Сенімді қорытынды – 1899 жылғы есепте зиярат тәжірибесінің бар екені тіркелген.

Ясауи кесенесі рапортта ерекше құрметтелетін діни орталық әрі Әмір Темірмен байланысты көне құрылыс ретінде сипатталады; оны қолдау қажеттігі де аталады [1, 2–3-пп.]. Демек тарихи құндылық туралы түсінік 1908 жылғы тізіммен алғаш пайда болған жоқ. 1899 жылғы мәтіннің өзінде діни қызмет пен көнелікке берілген баға қатар кездеседі. Осы қатарлық нысанның бір мағынадан екіншісіне толық көшкенін емес, есеп авторының оны бірнеше белгі арқылы танығанын көрсетеді. Кесенеге қатысты сақтау уәжін тек кейінгі әкімшілік құжаттармен байланыстыру хронологияны жасанды түрде тарылтар еді.

Рапортта жұма және мереке күндеріндегі ғибадат, императорлық атаулы күндерде патшаға арналған дұға туралы да мәлімет берілген [1, 3-п.]. Бұл хабар діни кеңістікте ресми саяси рәсімнің орын алғанын көрсетеді. Бірақ одан барлық зияратшының саяси ұстанымы немесе кесененің діни мағынасы өзгергені туралы қорытынды шықпайды. Рәсімнің тіркелуі мен қатысушылардың оны қалай түсінгені екі бөлек мәселе. Құжатта соңғысы ашылмағандықтан, жергілікті қауымның билікке қатынасын осы бір дерекпен тұтастай сипаттау мүмкін емес.

Күтім мәселесінде пристав шейхтерді түсімдер мен тартуларды жеке мүддесіне жұмсады деп айыптайды [1, 2–3-пп.]. Бұл пікірді қаржының жымқырылғаны туралы анықталған факт ретінде қайталау дұрыс емес. Ол үшін кіріс-шығыс есептері, тексеру материалдары және айыпталған тараптың түсіндірмесі қажет. Қолдағы мәлімет сақтау мәселесінің жергілікті басқарушыларға қойылған талаппен байланыстырылғанын көрсетеді. Сонымен бірге рапорттан кейін басқару құқығының өзгергенін, қаржы бөлінгенін немесе жөндеу жасалғанын осы айыптаудың өзіне сүйеніп анықтауға болмайды. Сынның айтылуы мен соған сәйкес шараның орындалуы ажыратылуға тиіс.

1908 жылғы мәліметте кесене Түркістан қаласында орналасқан, күйдірілген кірпіштен тұрғызылған, Әмір Темірмен және Әзірет Сұлтан қабірімен байланысты құрылыс ретінде көрсетілген [2, 4-п.]. Сипаттаманың осы белгілері объектіні орналасқан жері, материалы,

тарихи тұлғасы және мерзімі арқылы танытуға бағытталған. 1899 жылғы рапорттағы адамдар мен діни ықпал туралы мәлімет мұнда негізгі орын алмайды. Бұл айырмашылық алдымен тізімнің есептік мақсатына сәйкес келеді. Қысқаша сипаттаманы бұрынғы діни қызметті жоюға немесе өзгертуге бағытталған шешім деп түсіндіруге негіз жоқ.

Тізімде мұсылмандық кесенелермен бірге көне бекіністер және империялық әскери оқиғаларға арналған нысандар аталады. Олардың қатарында Әулиеатадағы Қарахан мен Тектұрмас, Меркі және Шалдовардағы бекіністер, Перовскідегі әскерилердің ортақ қабірі, Қазалыдағы часовня, Шымкент пен Иқандағы әскери ескерткіштер бар [2, 4-п.]. Мұндай құрам тізімнің тек Түркістан қаласына немесе бір конфессияға арналмағанын көрсетеді. Әртүрлі тарихи жадқа қатысты нысандар бір облыстық есепте қатар берілген. Алайда қатар тіркелу олардың құқықтық мәртебесі, қоғамдық беделі немесе қаржыландырылуы бірдей болғанын дәлелдемейді.

Кесенеге қатысты көрсетілген 1389 жылды қате дата ретінде алып тастауға негіз жоқ [2, 4-п.]. ЮНЕСКО сипаттамасында құрылыстың мерзімі 1389–1405 жылдар аралығы деп берілген [10]. Сондықтан 1389 жылды тұтас кешеннің аяқталған уақытымен теңестіруден сақтанып, құрылыс кезеңінің басталуымен үйлесетін дата ретінде көрсету орынды. Мақаланың міндеті ортағасырлық құрылыс кезеңдерін қайта анықтау емес; бұл салыстыру әкімшілік тізімдегі бір жылдық мерзімдеудің шегін нақтылау үшін қажет. Құжаттағы қысқа мәлімет пен қазіргі кеңірек мерзімдеу бір-біріне міндетті түрде қайшы келмейді.

1908 жылғы мәлімет кесененің тарихи нысандар тізімінде аталғанын дәлелдейді. Бірақ осы деректен арнайы күзет тәртібін, тұрақты қаржыландыруды немесе іске асқан жөндеу шараларын анықтау мүмкін емес [2, 4-п.]. Ылғин қарастырған жөндеу бағдарламасының орындалу қиындығы есепке алу мен іс жүзіндегі сақтауды ажыратудың қажеттігін күшейтеді [7]. Бұл жерде тізімнің маңызын кеміту емес, оның дәлелдей алатын мәселесін дәл белгілеу көзделеді. Қорғаудың нақты нәтижесін бағалау үшін сметалар, қаржы аудару құжаттары, жұмыстарды қабылдау актілері және техникалық есептер қажет.

Қысқа тізімде зияратшылар, діни қызметкерлер немесе ғұрыптар жөнінде кең мәліметтің болмауы олардың қоғамдық өмірден шеттетілгенін білдірмейді. Үндемеу осы құжаттың сұрағына сәйкес келмеуден туындауы мүмкін. Сол себепті 1899 және 1908 жылдар арасындағы айырмашылықты «адамдардан ғимаратқа бетбұрыс» деп түпкілікті түсіндіру жеткіліксіз. Қолдағы деректер әртүрлі сипаттау тәсілдерін көрсетеді. Олардың бірін-бірі алмастырғанын анықтау үшін кейінгі діни есептер мен бұрынғы ескерткіш тізімдерін де салыстыру керек. Мұндай қатарсыз саясаттағы жалпы өзгеріс туралы қорытынды болжам деңгейінде қалады.

Дулатұлының «Хазірет Сұлтан» мақаласы кесененің жай-күйін газет оқырманына жеткізіп, оны сақтау мәселесін көпшілік талқылауына ұсынады [4]. Әкімшілік рапорттан айырмашылығы, бұл мәтін қызметтік тапсырманың жауабы емес, авторлық публицистикалық үндеу ретінде қарасақ та болады. Оның тарихи мәліметтері мен бағаларын біртұтас қоғамдық пікірдің дәлелі ретінде қабылдауға болмайды. Мақала белгілі қаламгердің ұстанымын көрсетеді; басқа зиялылардың, дін қызметкерлерінің немесе зияратшылардың көзқарасы бөлек деректер арқылы зерттелуге тиіс. Дегенмен осы жеке үннің өзі сақтау мәселесінің қызметтік хат айналымынан тыс талқыланғанын көрсетеді.

Автор кесенені күтіп ұстау ісіне алаңдай отырып, жергілікті қожаларды да сынайды, қаражаттың жұмсалыуына есеп талап етеді және жөндеу ісіне мамандар мен археологиялық қоғамның қатысуын ұсынады [4]. Сондықтан оның ұстанымын жергілікті қамқоршыларға кінә артпаған көзқарас ретінде сипаттау мәтін мазмұнына сәйкес келмейді. Сонымен бірге бұл сын да өздігінен қаржылық теріс әрекетті дәлелдемейді. Публицистің айыптауы мен қаржы құжаттарымен анықталған жағдай бөлек қарастырылуы керек. Мақаладағы практикалық өзек – тарихи құндылықты мойындаумен шектелмей, оны сақтайтын жауапты әрі есеп беретін басқаруды талап ету.

1899 жылғы рапорт пен 1913 жылғы мақала арасында күтімге қатысты сын тұрғысынан ұқсастық бар. Екі автор да қамқоршылардың қызметін мәселе етіп көтереді, бірақ

мәтіндердің адресаты мен айтылу жағдайы өзгеше [1, 2–3-пп.; 4]. Осы ұқсастықты елемей, әкімшілік пен ұлттық публицистиканы бір-біріне толық қарама-қарсы қою дәл емес. Айырмашылықты сынның бар-жоғынан емес, оның кімге арналғанынан және қандай әрекет ұсынғанынан іздеу өнімдірек. Әкімшілік қызметтік есеп жасайды, ал публицист оқырман назарын сақтау мен жауапкершілікке аударады. Бұл айырмашылық олардың мәтіндік қызметтерінен анық байқалады.

Дулатұлының мақаласын 1908 жылғы тізім мен 1920 жылғы бұйрықты тікелей байланыстыратын аралық буын деп атауға да дәлел жеткіліксіз. Оның кейінгі шешімге ықпал еткенін көрсету үшін хат алмасу, талқылау хаттамасы немесе нақты сілтеме қажет. Мұндай байланыс анықталмаған жағдайда мақала қатар жүрген қоғамдық пікірдің дерегі ретінде бағаланады. Оның зерттеудегі орны – ресми құжаттардағы сипаттауды толықтыру және сақтау жауапкершілігінің баспасөзде қалай қойылғанын ашу. Осы тәсіл публицистиканың маңызын сақтай отырып, оған дәлелденбеген саяси ықпал телуден бас тартады.

1920 жылғы 30 қаңтардағы бұйрықта тарихи, ғылыми және көркем ескерткіштерді қорғау, археологиялық ізденіс жүргізу, ғылыми, әдеби және көркем материалдарды жинау міндеттері Орталық архив басқармасына жүктелген. Сондай-ақ Ресей географиялық қоғамының Түркістандағы бөлімі мен Түркістан археология әуесқойлары үйірмесін осы мекеменің қарауына беру және қайта ұйымдастыру көзделген [3, 88-п.]. Құжаттың дәлелдік күші – осы міндеттер мен ұйымдық бағыттың белгіленуінде. Одан барлық мекеменің нақты берілгенін, қызметкерлердің ауысқанын немесе жинақтардың толық қабылданғанын бірден анықтауға болмайды.

Бұл актіде қарастырылған міндеттер жалпы республикалық ауқымға қатысты. Сондықтан оны Ясауи кесенесінің арнайы қорғауға алынғаны туралы жеке актінің орнына қолдану дұрыс емес. Кесенеге қатысты нақты шараны көрсету үшін нысанның атауы бар тіркеу, қабылдау, тексеру немесе жөндеу құжаты қажет. 1920 жылғы бұйрық мақалада осындай шаралар жүзеге асуы мүмкін мекемелік аяны сипаттайды. Жалпы құзырет пен нақты нысанға қатысты әрекетті ажырату зерттеудің географиялық дәлдігін де қамтамасыз етеді: республикалық өкім бір қаладағы өзгерістің тікелей есебі бола алмайды.

Мекемелік қайта құру туралы шешім ғылыми жұмыстың жеткілікті қаржымен және мамандармен қамтамасыз етілгенін білдірмейді. Баринаова 1920 жылғы Орталық архив басқармасы жанындағы археологиялық қызметті сипаттағанда оның практикалық мүмкіндіктерінің шектеулі болғанын көрсетеді [9, 218–219-бб.]. Сондықтан нормативтік міндет пен орындалған жұмыс арасындағы арақашықтықты ескеру қажет. 1921 жылы Түркомстаристің құрылуы қорғау институттарының кейін де өзгергенін көрсететін қысқа контекст ретінде ғана аталады [9, 219-б.]. Бұл оқиға зерттеудің негізгі хронологиялық шегінен тыс және 1920 жылғы міндеттердің автоматты орындалуы ретінде түсіндірілмейді.

Бұйрықта діни рәсімдер мен қауым құқықтарының арнайы сипатталмауы олардың тоқтатылғанын дәлелдемейді. Құжаттың негізгі тақырыбы – ғылыми және қорғау міндеттерін бөлу. Осы үнсіздіктен кесенедегі зияраттың жалғасқаны туралы да нақты қорытынды шығаруға болмайды. Екі тұжырым үшін де жергілікті деңгейдегі деректер қажет. Сондықтан 1920 жылды діни кеңістіктің толықтай зайырлы нысанға айналған межесі ретінде көрсетуге негіз жеткіліксіз. Қарастырылған бұйрық тек мұраны қорғауға қатысты мекемелік өкілеттіктерді белгілеу әрекетін дәлелдейді.

Төрт мәтінді бір қатарға қою хронологиялық байланысты өздігінен орнатпайды. Олардың бір нысанға немесе мұраны қорғау саласына қатыстылығы салыстыруға мүмкіндік береді, бірақ себеп-салдарлық сабақтастықты дәлелдемейді. Салыстырудың нәтижесі әрқайсысының ақпараттық мүмкіндігін анықтаудан көрінеді. Рапорт діни ортаны әкімшілік бағалауды, тізім нысанды есепке алу белгілерін, газет мақаласы сақтау жөніндегі жария талапты, бұйрық мекемеге жүктелген міндетті көрсетеді.

Нәтижелерден үш ортақ мәселе айқындалады. Біріншісі – құндылықты атау мен сақтау әрекетінің арасы. Кесененің көнелігін мойындау немесе тізімге енгізу оның физикалық жағдайының жақсарғанын білдірмейді. Екіншісі – жауапкершілік мәселесі. Пристав пен

Дулатұлы күтімге жауапты адамдарды сынаса, 1920 жылғы акт жауапты мекеменің міндеттерін белгілейді. Бірақ адамдарға қойылған сыннан мекемелік өзгерістің тікелей туындағаны дәлелденбеген. Үшіншісі – сипаттау ауқымы. Жеке кесене, учаскелік діни орта, облыстық тізім және республикалық өкім бірдей географиялық бірлік емес.

Осыдан зерттеудің негізгі тұжырымы шығады: қарастырылған деректер сакралдық мағынаның тарихи құндылықпен алмастырылғанын емес, бір нысанды әртүрлі міндетке сәйкес сипаттау мүмкіндігін көрсетеді. Бұл тұжырым барлық мағына барлық уақытта бірдей сақталды дегенді де білдірмейді. Нақты өзгерістің бағыты мен көлемін анықтау үшін басқару, қаржыландыру және ғұрыптық тәжірибе жөніндегі деректерді кеңейту қажет. Қолдағы материалдардан сенімді түрде анықталатыны – тарихи құндылықты мойындау, күтімге талап қою және қорғауды ұйымдастыру міндеті бір-бірімен байланысты болғанымен, өзара тең ұғымдар емес.

Қорытынды

1899–1920 жылдарға қатысты мәтіндерді салыстыру Ясауи кесенесін сипаттаудың бірнеше тәсілін ажыратуға мүмкіндік берді. 1899 жылғы рапортта діни қызмет пен көне құрылысқа берілген баға қатар кездеседі. 1908 жылғы тізім нысанды облыстық есепке енгізеді, бірақ нақты қорғау шараларының орындалуын дәлелдемейді. Дулатұлының 1913 жылғы мақаласында сақтау мәселесі қамқоршылардың жауапкершілігімен және есептілік талабымен ұштасады. 1920 жылғы бұйрық жалпы мекемелік өкілеттіктерді белгілейді; оны кесенеге қатысты арнайы орындалған шешім ретінде бағалауға негіз жеткіліксіз.

Зерттеу нәтижесі төрт мәтінді бірізді өзгерістің сатылары ретінде түсіндіруді шектейді. Олардың арасындағы айырмашылық уақытпен қатар жанрға, адресатқа және аумақтық ауқымға байланысты. Сондықтан «діни бақылаудан толық мемлекеттік қорғауға өту» туралы кең тұжырымның орнына нақты дерек көтеретін қорытынды ұсынылды: кесененің тарихи құндылығы ерте аталғанымен, оны сақтау жауапкершілігі әр мәтінде әртүрлі қойылған. Әкімшілік есеп, қоғамдық сын және нормативтік міндет тарихи үдерістің өзара байланысты, бірақ бірін-бірі алмастырмайтын қырларын көрсетеді.

Тақырыпты әрі қарай тереңдету үшін бір мезгілдегі әкімшілік және қауымдық құжаттарды, жөндеу сметалары мен орындалу есептерін, сондай-ақ 1920–1921 жылдардағы жергілікті тіркеу материалдарын өзара салыстыру қажет. Осындай деректер ғана жарияланған ниет пен нақты әрекетті байланыстыруға мүмкіндік береді. Қарастырылған материалдардың маңызы – барлық өзгерісті толық көрсетуінде емес, кесенеге берілген құндылықтық баға мен оны сақтауға қойылған талаптың арақатынасын ашуында. Бұл айырмашылықты сақтау Түркістан мұрасының тарихын дәлелденбеген сабақтастықтарсыз және географиялық жалпылаусыз зерттеуге негіз болады.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР МЕН ДЕРЕККӨЗДЕР:

1. Түркістан облысының мемлекеттік архиві (ТОМА). 1129-қ., 1-тіз., 54-іс, 1–5-пп.
2. Ресей мемлекеттік тарихи архиві (РМТА). 1284-қ., 188-тіз., 93-іс, 4-п.
3. ТОМА. 1129-қ., 11-тіз., 53-іс, 88-п.
4. Дулатұлы М. Хазірет Сұлтан // Қазақ. 1913. №16–17. Электрондық қайта жарияланым: Turkystan.kz. 07.11.2019. URL: <https://turkystan.kz/article/89206-haziret-s-ltan> (қаралған күні: 27.08.2026).
5. Ахмеров П.Н. Надписи мечети Ахмеда Ясави // Известия Общества археологии, истории и этнографии при Императорском Казанском университете. 1896. Т. 13. Вып. 6. С. 538–551.
6. Privratsky B.G. Muslim Turkistan: Kazak Religion and Collective Memory. Richmond: Curzon Press, 2001. 321 p.
7. Ёлгин Ю.А. В.С. Гейнцельман и его программа ремонта мавзолея Ходжи Ахмеда Ясави в 1906–1908 гг. // Археология Казахстана. 2018. №1–2. С. 201–214. DOI: 10.52967/akz2018.1-2.1-2.201.214.

8. Темирханов Б., Муталиев М., Каракулак М. Образ Ходжи Ахмеда Ясави в газете «Казак» // Asian Journal «Steppe Panorama». 2026. Т. 13. №1. С. 36–45. DOI: 10.51943/2710-3994_2026_13_1_36-45.
9. Баринаова Е.Б. Роль российского и советского востоковедения в становлении среднеазиатской археологии // Петербургский исторический журнал. 2024. №4 (44). С. 216–226. DOI: 10.51255/2311-603X_2024_4_216.
10. UNESCO World Heritage Centre. Mausoleum of Khoja Ahmed Yasawi. URL: <https://whc.unesco.org/en/list/1103/> (accessed: 27.08.2026).

REFERENCES:

1. Turkistan oblysynyn memlekettik arkhivi (TOMA) [State Archive of Turkistan Region]. Fund 1129, inventory 1, file 54, fols. 1–5.
2. Resei memlekettik tarikhi arkhivi (RMTA) [Russian State Historical Archive]. Fund 1284, inventory 188, file 93, fol. 4.
3. TOMA [State Archive of Turkistan Region]. Fund 1129, inventory 11, file 53, fol. 88.
4. Dulatuly M. Khaziret Sultan [Khazret Sultan] // Qazaq. 1913. Nos. 16–17. Online republication: Turkystan.kz. 7 November 2019. URL: <https://turkystan.kz/article/89206-haziret-s-ltan> (accessed: 27.08.2026). [In Kazakh].
5. Akhmerov P.N. Nadpisi mecheti Akhmeda Yasavi [Inscriptions of the Mosque of Ahmed Yasawi] // Izvestiya Obshchestva arkheologii, istorii i etnografii pri Imperatorskom Kazanskom universitete. 1896. Vol. 13. Iss. 6. P. 538–551. [In Russian].
6. Privratsky B.G. Muslim Turkistan: Kazak Religion and Collective Memory. Richmond: Curzon Press, 2001. 321 p. [In English].
7. Yolgin Yu.A. V.S. Geintselman i ego programma remonta mavzoleya Khodzhi Akhmeda Yasavi v 1906–1908 gg. [V.S. Heinzelmänn and His Programme for Repairing the Mausoleum of Khoja Ahmed Yasawi in 1906–1908] // Arkheologiya Kazakhstana. 2018. Nos. 1–2. P. 201–214. DOI: 10.52967/akz2018.1-2.1-2.201.214. [In Russian].
8. Temirkhanov B., Mutaliev M., Karakulak M. Obraz Khodzhi Akhmeda Yasavi v gazete «Kazakh» [The Image of Khoja Ahmed Yasawi in the Newspaper Qazaq] // Asian Journal “Steppe Panorama”. 2026. Vol. 13. No. 1. P. 36–45. DOI: 10.51943/2710-3994_2026_13_1_36-45. [In Kazakh].
9. Barinova E.B. Rol rossiiskogo i sovetskogo vostokovedeniya v stanovlenii sredneaziatskoi arkheologii [The Role of Russian and Soviet Oriental Studies in the Development of Central Asian Archaeology] // Peterburgskii istoricheskii zhurnal. 2024. No. 4 (44). P. 216–226. DOI: 10.51255/2311-603X_2024_4_216. [In Russian].
10. UNESCO World Heritage Centre. Mausoleum of Khoja Ahmed Yasawi. URL: <https://whc.unesco.org/en/list/1103/> (accessed: 27.08.2026). [In English].